

Şeyx Sənan əsəri və Hüseyn Cavid

İsgəndər ATİLLA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim

Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında məşhur olan Yusif və Züleyxa, Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirin əhvalatları sırasına Şeyx Sənan əhvalatını da əlavə etmək olar. Bu əhvalatlara aid Şərq xalqları ədəbiyyatında qiymətli əsərlər yazılmışdır. Hüseyn Cavidin Şeyx Sənan mövzusunda qələmə aldığı "Şeyx Sənan" mənzum faciəsi həmin əsərlər arasında məxsusi yer tutur.

- Dramaturq bu əsətilə nə zamandan maraqlanmağa başlamış, "Şeyx Sənan" faciəsi necə yaranmış, bu əsərin özündən əvvəlki əsərlərdən fərqi nədir? - Biz məqaləmizdə bu kimi suallara cavab verməyə çalışacağıq. İstər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində qarşımıza qoyduğumuz suallar və toxunacağımız məsələlər cavidşünaslıqda mübahisələrə səbəb olmuşdur. Mən bəri başdan bildirmək istəyirəm ki, dramaturqun özündən və Əziz Şərifdən başqa heç bir tədqiqatçı müəllifin əsətilə maraqlanması, faciənin yazılma tarixi və s. haqqında nəinki doğru-düzgün məlumat vermiş, heç dramaturqun nəşr etdirdiyi kitabların sonundakı qeydlərinə nəzər salmamışdır. Halbuki o, həmin kitabların sonunda "Şeyx Sənan"ın 1914-1915-ci illərdə yazıldığını qeyd etmişdir. Bu cür tədqiqatçı səhlənkarlığı faciənin yazılma tarixilə bağlı cavidşünaslıqda yanlışlıq və dolaşlıqlara gətirib çıxarmışdır. Ədəbiyyat tarixi kitablarında, dərslərdə, məqalə və monoqrafiyalarda faciənin üzərində işləmə və yazılma tarixi təhrif edilmişdir. əvvəlcədən elan edirəm ki, şair Şeyx Sənan mövzusu ilə 1912-ci ildən maraqlanmağa başlamış, gərgin axtarışlar aparmış, 1914-cü ilin payızında əsər üzərində işləməyə girişmiş, 1915-ci ildə bitirmiş, 1915-1916-cı illərdə üzərində redaktorluq işi aparmışdır.

Sual olunur: Cavid 1911-1914-cü illərdə Tiflisdə yaşamasaydı belə bir faciə yazacaqdımı? Mən bu suala birmənalı cavab verirəm - xeyr! Onun Tiflisə gəlməmişdən qabaq Şeyx Sənan əfsanəsi haqqında məlumatı olmamışdır. Lakin mən böyük ehtimalla demək istəyirəm: ola bilər ki, o, 1906-1909-cu illərdə İstanbul Universitetində təhsil alarkən əfsanə haqqında ya nə isə eşitmiş, ya da nə isə oxumuşdur. Ancaq bu faktlarla öz təsdiqini tapmır. İstanbuldan Qurbanəli bəy Şərifova göndərdiyi məktublardan heç birində buna cüzi olsa işarə vurmur. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, şair Şeyx Sənan dastanı ilə yalnız Tiflisə gəldikdən sonra tanış olur. Bu təkzibolunmaz faktı Əziz Şərif və Rza Təhmasib də təsdiq edirlər.

1911-ci ilin yayında Tiflisə ayaq basan şair, bir müddətdən sonra yerli gürcü və Şeytanbazarda yaşayan Azərbaycan türklərindən Şeyx Sənan dastanı haqqında ilk dəfə məlumat alır. Öyrənir ki, Tiflisdə "Şeyx Sənan" adlı bir dağ və ona aid edilən bir türbə var. Yalnız və yalnız bu məlumatlardan sonra o, Şeyx Sənan əfsanəsilə maraqlanmağa başlayır. əhvalat onun bütün varlığını, ruhunu və qəlbini dəth və işğal edir. Şeyx Sənanın qəbrini dəfələrlə ziyarət edir, onun məzarı önündə dayanıb dərin xəyal və düşüncələrə dalır. Rza Təhmasib bu haqda belə yazır: "Cavid Tiflisdə, Şeytanbazarda [kirayə] bir mənzil tutmuşdu. Oradan Şeyx Sənan dağı aydın görünürdü. Cavid, Əziz Şərif və mən bir neçə dəfə həmin dağa gəzməyə getmişdik. Cavid burada Şeyx Sənan isnad edilən qəbrin yanın-

da xeyli dayanar, diqqətlə ona baxardı. Sonralar başa düşdüm ki, o, ruhən və fikrən bu yerlərə yaxın olmağa ehtiyac duyurmuş."

1912-ci ilin payızında, necə deyirlər, bir könlüdəmin könlü Şeyx Sənan əfsanəsi və mövzusunda vurulur. 1914-cü ildə "Şeyx Sənan. Türbəsi önündə" adlı bir qəzəl yazır. Həmin qəzəldən bir parçaya nəzər salaq.

Dramaturq yazacağı "Şeyx Sənan" mənzuməsinin fəlsəfi mahiyyətini, məhəbbətin qüdrətini və nəyə qadir olduğunu öncə doqquz beytlik qəzəldə ifadə edir. 1914-cü ildə qəzəli "İqbal" qəzetində çap etdirir. Əziz Şərif şairi həmin qəzətdən oxuyur, kəsib götürür və dostuna deyir: "Bu günlərdə qəzətdə çap olunmuş şeirini oxudum. Şeir mənə çox xoşuma gəldi..." Əziz Şərif şairi çox tərifləyir. Dostunun "Şeyx Sənan" mövzusunda nə yazmaq istədiyini soruşduqda, o deyir: "Şeyx Sənan" adlı bir poema yazmaq istəyirəm."

Onun sözlərindən aydın olur ki, öncə "Şeyx Sənan" adlı poema yazmaq fikrində olmuşdur. Lakin sonradan fikrini dəyişmiş, mövzu faciə janrına uyğun gəldiyinə görə bu janrdə möhtəşəm bir "məhəbbət faciəsi" yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Tiflisdə dastanı haqqında ağızlardan aldığı folklor bilgilərlə kifayətlənməmiş, yazılı mənbələr axtarmağa başlamışdır. 1913-cü ildə Məmmədli Sidqiyyə (Məhəmməd Tağı Sidqinin qardaşına) müraciət etmişdir. Ona bir neçə dəfə məktub yazmış, lakin ondan istədiyini ala bilməmişdir. Məktubda o dövrün tanınmış ziyalı Hüseyn Minasısovanın adı çəkilir. Ehtimal ki, onda əfsanəyə aid nə isə olmuşdur.

Məmmədli Sidqindən istədiyini ala bilməyən dramaturq ruhdan düşmüş, axtarışlarını inadkarcasına davam etdirir. Mişkinaz Cavid demişkən, bir alim kimi axtarış və tədqiqatlar aparır. Nəhayət, əlinə Şeyx Fəridəddin Əttarın (1119-1230) "Məntuq - ut - teyr" ("Quşların söhbəti") və Mehdi bəy Hacınskinin "Şeyx Sənan əfsanəsi" əsərləri keçir. Həmin əsərlərlə ətraflı tanış olur. Yazacağı faciə Rum versiyasından bəzi parçaları nəzərə almaqla, Qafqaz versiyasını - Tiflis variantını seçir. Çünki bu versiya "Qafqazlı Hüseyn Rasizadənin" ruhuna, düşüncüyü əsərin fəlsəfi mahiyyətinə, ələlxüsus, əfsanənin faciə janrının tələblərinə uyğun idi.

Əziz Şərif 5 iyun 1915-ci ildə Cavidlə görüşür, "Şeyx Sənan" əsərilə maraqlanır. Müəllif ona deyir: "Yazıb bitirmişəm, üzərində redaktorluq işi aparıram." Dostu ona deyir: "Sən yerli və müvəqqəti əhəmiyyəti olan əsər yox, əbədi, böyük, cahanşümul bir əsər yaratmaq üçün var qüvvəni sərf etməlisən. Şairlik istədimi toplayıb səbrlə, tələsmədən, ilhamla işləməlisən." Şair belə də edir, dostunun məsləhət və tövsiyələrini nəzərə alır. Nəticədə məhəbbət mövzusunda cahanşümul bir əsər ortaya qoyur.

Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında Caviddən əvvəl və sonra həmin mövzuya müraciət edənlər az olmamışdır. Onların əsərinin öz xalqlarının ədəbiyyatında öz layiqli yeri, Cavidinkinin öz yeri vardır. Bununla belə, onun faciəsi süjet və kompozisiyasına görə, janr, məzmun və tipoloji xüsusiyyətləri və poetikasına görə özündən əvvəl və özündən sonra qələmə alınmış əsərlərdən seçilir.

Hüseyn Cavidə qədər Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında Şeyx Sənan mövzusunda əsər yazan müəlliflər məlumdur. O, həmin müəlliflərdən daha çox Şeyx Əttar və Mehdi bəy Hacınskinin əsərlərindən yararlanmışdır. Lakin Qafqaz versiyasını (Tiflis variantını) əsas götürmüşdür. Onu folklor materialları, Şeyx Əttarın və Hacınskinin əsərlərilə sintezləşdirərək, faciə janrında tamamilə yeni və orijinal bir sənət əsəri yaratmışdır. Dramaturqun faciəsində Şeyx Əttarın və Hacınskinin əsərlərinin təsiri duyulur.

Sovet dövründə ilk dəfə Hənəfi Zeynallı (1896-1938) Cavidin "Şeyx Sənan" mövzusu və faciəsini müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq baxımından və tipoloji aspektdə araşdırmış və təhlil etmişdir. "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrim" (1926) məqaləsinin üzərində işlərkən müəlliflə görüşmüş, söhbət etmiş, maraqlandı-

ğı məsələləri ondan öyrənmişdir. H.Zeynallıdan sonra mövzunu Əli Sultanlı, Məmməd Cəfər, Zahid Əkbərov və b. ədəbiyyatşünaslar araşdırmışlar. Bu ədəbiyyatşünasların hamısı faciəni daha çox Şeyx Əttarın və Hacınskinin əsərləri əsasında öyrənmişdir. Faciəni Fəqih Teyranın "Şeyx Sənan" poeması ilə müqayisəli şəkildə ilk dəfə bu məqalənin müəllifi araşdırır. Şeyx Sənan mövzusunda müxtəlif xalqlara məxsus olan sənətkarların yaratdıqları əsər özünəməxsus özəlliklərə, gözəlliklər və orijinallığa malikdir. Məsələn, Şeyx Əttarın yaratdığı "Şeyx Sənan hekayəti" sufi fars təfəkkürünün, Fəqih Teyranın sufi kürd təfəkkürünün, Cavidin yaratdığı əsər isə türk təfəkkürünün ədəbi məhsuludur. Bu sənətkarların əsərlərində oxşar və fərqli cəhətlər var və bu da təbiidir. Çünki onlar eyni hadisə və əfsanədən faydalanmışlar. Əsərlər milli xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir əsərin kökündə folklor, əsətilə və mifoloji motivlər dayanır və s. Bütün bunlarla yanaşı, Cavidin əsərində ümumbəşəri motivlər, məhəbbətətin din və təriqətdən daha güclü, daha qüdrətli olması qabarıq nəzərə çarpır. Üstəlik Azərbaycan türk şairi əfsanəni faciə janrında - ən mürəkkəb və çətin janrdə yazmaqla, nəinki öz doğma ədəbiyyatına, Şərq və dünya ədəbiyyatına yeni bir töhfə vermiş olur.

Şeyx Əttarın və Fəqih Teyranın əsərlərində sufi təfəkkürü və dünyagörüşü mərkəzi yer tutur. Onlar öz əsərlərində təsəvvüfün nəzəriyyəsi və fəlsəfəsini poetikləşdirir, əsərlərində təsvir edirlər. Bəs Cavidin faciəsində necə? Cavidin faciəsində də təsəvvüf motivləri və sufizm dünyagörüşü var. Lakin bu, müəllifin özünün sufi təfəkkürü və dünyagörüşündən deyil, əfsanənin məzmunundan, folklorlardan, özündən əvvəl yazılmış əsərlərin poetikasından, əhvalatın baş verdiyi tarixi şəraitdən irəli gəlir. Şeyx Sənan əhvalatı cəmiyyətdə islam ideologiyası və təsəvvüf məfkurəsinin hakim olduğu bir zamanda meydana gəlmişdi. Lakin bu, bəzi müəlliflərin iddia etdikləri kimi, Cavidin "sufi şair" olmasına dəlalət etmir. Təəssüflər olsun ki, bəzi tədqiqatçılar bunları nəzərə almadan onu "sufi şair" adlandırır, az qala onun əyninə sufilerin geydikləri paltarı geyindirməyə çalışırlar. Bu cür tədqiq və təhlil üsulu metodoloji baxımdan çox yanlışdır.

Görkəmli şərqşünas Y.Bertels Şeyx Əttarın poemasından danışarkən yazırdı: "O, əsərində yığcam formada sufizmin əsaslarını şərh etmişdir." Bu, sufi şeyx şair üçün təbii idi. F.Teyranın poemasında da bu cəhətlər var. Ancaq Cavidin faciəsini sufi şairin əsəri hesab etmək düzgün deyildir. Dramaturqun məqsədi sufizmi təbliğ etmək yox, insana məxsus olan ən ali hissi - eşq və məhəbbəti təbliğ etmək, onu sufilik çərçivəsindən çıxarıb, ümumbəşəri bir dəyər kimi təbliğ etmək və yüksək ümumiyyəyə qaldırmaq idi; "mədrəsələr küncündən çıxan", öncə qadına nifrət edən, sonra ona ilahi bir qüvvə ilə bağlanan və Xumarı dərin bir məhəbbətlə sevən bir əsər yaratmaq idi. Təsədüfi deyil ki, faciədə problem təriqət, yoxsa məhəbbət, dini etiqad, yoxsa məhəbbət, dini kitablar, yoxsa eşq üzərində qurulur. Faciənin fəlsəfi-estetik mahiyyətini təşkil edən budur. Cavid demək istəyir ki, əsl məhəbbətdən güclü bir şey yoxdur. Təriqət və dini etiqad əsl məhəbbət yanında puç və sönükdür.

Əttarın poeması və poemada yaratdığı surətlərlə Cavidinkini müqayisə edək, Azərbaycan sənətkarının faciəsini daha yüksək qiymətləndirmiş və yazmışdır: "Şeyx Əttarın Sənanı açıq-açığına bir uydurmadır, cansız bir simadır. Onun beş yüz müri də (bəzi mənbələrdə dörd yüz - İ.A.) rəhbərlik etməsi, əlli-altmış yaşında eşq sevdasına mübtəla olması, ibadət üçün Məkkəyə dönməsi, kilsəyə getməsi onun [eşq uğrunda - İ.A.] heç bir çarpışmaya davam gətirməyəcəyini göstərir. Bu Şeyx Sənan doğrudan da mədrəsələr küncündən çıxmış, fars psixologiyalı, damağı kiflənmiş, içi çürümüş, puçlanmış bir şəxsdir."

Ədəbiyyatşünas bəzən hissə qapılsa da, onun üzərində sovet ideologiyasının təsiri duyulsa da, Şeyx Əttarın əsərinin bədii dəyər və məziyyətlərini aşağı salmaq olmaz. Zaman etibarilə XII əsrin şairi Əttarla XX əsrin şairi Cavid arasında yerlə göy qədər fərq var. Bu, onların həm bədii yaradıcılığında, həm də bədii təfəkkür və dünyagörüşündə, həm də yaradıcılıq metodunda özünü göstərir. Fars şairinin əsərini oxuyan və mənimsəyən dramaturq ona tənqidi yanaşmış, mövzunu özünün yaradıcılıq metodu və dünyagörüşünə uyğunlaşdırmış və təzələmişdir. Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan obrazı Şeyx Əttarın və Fəqih Teyranın yaratdıqları Şeyx Sənan obrazının eyni deyildir. Onun Sənanı mədrəsə təhsili almış, islam tərbiyəsi görmüş, mütəfəkkir filo-